

חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים) מזרחים בישראל: עיון ביקורתי. ירושלים: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד. 2002. 328 עמודים.

גל לוי*

ישראל היא "חברה אתנית"¹, וייתכן שאין דרך טובה יותר לראות זאת מאשר באמצעות חקר החברה והתרבות. הסוציולוגיה הישראלית, שסקירה זו תתמקד בה, היא תחום ידע שנעשתה בו כברת הדרך הארוכה ביותר בחקר "יחסי העדות" בישראל, מאז פורסמה (ב־1947) המונוגרפיה של ש"נ אייזנשטדט, שכותרתה היא מבוא לחקר המבנה הסוציולוגי של עדות המזרח. הספר מזרחים בישראל, המסכם שנת עבודה של הפורום לחברה ותרבות במכון ון-ליר, (שבסיומה נערך ב־1999 כנס רב-משתתפים, שכותרתו הייתה נקודות מבט מזרחיות על חברה ותרבות בישראל) מהווה סיכום ביניים של כברת דרך זו, ואף מסמן נקודת מפנה בביקורת החברה הישראלית.

בספר, כמו באותו כנס, מבקש הפורום להציע את "המזרחיות" כנקודת מבט אפיסטמית לחקר החברה, שמקורה במכלול המחקר בסוגיה המזרחית (שלא תכונה עוד "הבעיה המזרחית"), ושתכליתה היא שינוי מתודי ומושגי בביקורת החברה הישראלית. לפיכך, פרקי הספר מציעים לפרק את ההיסטוריה של המחאה המזרחית בישראל, מתוך ניסיון לשלול את הרצף הכרונולוגי "המקובל", שתחילתו במרד ואדי-סליב, המשכו בפנתרים השחורים וסופו(?) בהצבעה המזרחית לליכוד ואחר-כך לש"ס. תמונה זו, טוענת הביקורת, מציגה את ההתפרצויות התקופתיות הללו אך ורק כשסתום לשחרור לחצים, המאפשר למדינה לתקן את דרכיה ו"להשיב את הסדר על כנו". מתוך נאמנות לדפוסי החשיבה הביקורתית, חברי הפורום טוענים כי כרונולוגיה זו היא חלק מהסיפור האידיאולוגי הציוני, המטשטש את קיומה של התנגדות מזרחית רציפה, שאינה עולה לכותרות ואינה מתפרצת בהכרח בפרקי זמן קצובים. הניסיון (המוצלח, לטעמי) להציע כאן סיפר חלופי של התנגדות יוצר דיון היסטורי מרתק במעשה המרכבה של "החברה הישראלית", וגם (ובעיקר) "הסתכלות תיאורטית מחודשת [...] שאינה מתיישבת בקנה אחד עם קו פרשת המים ההגמוני" (עמ' 9). ברצוני להרחיב מעט את הדיבור על הסתכלות תאורטית זו, כפי שהיא מנוסחת בפרקי המבוא והסיכום, שנכתבו עליידי כל חברי הפורום.

"מזרחים בישראל" והסוציולוגיה של המזרחיות בישראל

הסוציולוגיה הישראלית, כמחלקה באוניברסיטה העברית, נולדה למעשה מתוך סמינר שערכה הסוכנות היהודית ב־1947, שבו נדרשו להגדרת מהותה של "הבעיה העדתית"². סמינר זה היה חלק מ"התפנית למזרח", שתחילתה ב"תוכנית המיליון" שיוזם דוד בן-גוריון

* האוניברסיטה הפתוחה

1 אני משתמש במושג זה בהעדר ביטוי טוב יותר בעברית למושג *ethnicised society*, על משקל הביטוי *racialised society*, המבטא את דרכה של החברה ליצור קטגוריות של גזע ואתניות.

2 ראו שמיר ואבנון, 1999; Levy, 2002; Kimmerling, 1992.

כבר ב־1942, אשר במסגרתה הציע לגייס את יהודי המזרח לפרויקט הציוני. בין ביטוייה בלטה ההתעניינות ההולכת וגוברת בשאלת חינוכם של "בני עדות המזרח".³ חיבורו של אייזנשטדט מ־1947, שנכתב בהקשר זה, היה בעל חשיבות כפולה: ראשית, הוא הגדיר את הצורך בהתבוננות לתוך החברה, תבע מהממסד הפוליטי להתמודד עם "הבעיה העדתית" ואף קבע את חשיבותה של הסוציולוגיה במציאת דרכי הפתרון ל"בעיה"; שנית, היה בכך ניסוח (מוקדם ולא מכוון) של האופן שבו נהפכה ה"מזרחיות" לגורם שעיצב את דפוסי אי־השוויון שנוצרו עוד בימי "עליית יבנאלי". לפיכך, בחיבור זה נקבע לא רק אופייה של ה"בעיה", שנוסחה כבעיה תרבותית, אלא גם האופן שבו נהפכה "הבעיה העדתית" לדקדוק של הסוציולוגיה של החברה הישראלית. מאז ועד עתה אי אפשר להפריד את הקריאה של הסוציולוגיה של האתניות מזו של הסוציולוגיה של החברה הישראלית, ויותר מכך, בקריאה הביקורתית של הסוגיה המזרחית יש לראות קריאה ביקורתית של החברה. על מנת להבין זאת, חשוב לראות כיצד מתמודדת ההמשגה התאורטית במבוא לספר זה עם אופן ניסוחה המשתנה של "העדתיות" כבעיה.

הפורום מזהה שלושה דורות בהגדרת המזרחיות כ"בעיה". הראשון, המיוצג על־ידי אייזנשטדט ותלמידיו במחלקה לסוציולוגיה בירושלים, מבוסס על אידאולוגיית "כור ההיתוך" ועל הנחות גישת המודרניזציה. במסגרת זו, הבעיה היא שאלת התערותם התרבותית של מזרחים (מי שאיננו אירופי) במפעל הציוני כפרויקט של מודרניזציה. אין צורך להכביר מילים על גישה זו, ומספיק לציין כי במסגרת חשיבה זו, שמקורה באירופה הקולוניאליסטית של המאות ה־19 וה־20, "מערב" ו"מזרח" נראו כשתי קטגוריות נתונות מראש, הנמצאות ביחסים היררכיים ברורים. לפיכך, השאלה המטרידה היא כיצד ומתי ייחפך מי שאינו מודרני למודרני. אלא שגישה זו, הנוטה באופן אירוני לתאר את המודרניות עצמה במונחים סטטיים, כ"תיבת כלים" שכל אדם יכול (וצריך) לקחת אותה ולהשתמש בה, מצביעה דווקא על מגבלות תהליך המודרניזציה. באופן פרדוקסלי, כפי שנטען בצדק, תהליך המודרניזציה הוא יעד שאינו ניתן להשגה. זאת מכיוון שבמסגרת דפוס חשיבה זו, הסיבה לאי־המודרניזציה של החלשים ("האתניים") היא חוסר יכולתם להפנים את קטגוריות החשיבה המודרניות.

הדור השני קם בסוף שנות השבעים, על רקע דעיכת שלטון מפא"י, ומיוצג על־ידי סוציולוגים ביקורתיים כסמי סמוחה ושלמה סבירסקי, שהמירו את המושג "עדות מזרח" ב"מזרחים", וראו באלה, לטענת הספר, את ה"אחרים" של החברה הישראלית. ביסוד החשיבה של דור זה ניצבה ההכרה בכישלון המודרניזציה, ולפיכך גם ההכרה בחולשתה של גישת המודרניזציה להציע הסבר לסוגיה. עמדה זו לא התנגדה למודרניות או למודרניזציה כתהליך היסטורי, אך טענה שתהליך זה אינו מתפשט ומתחלק באופן שוויוני בחברה. ההפך הוא הנכון: תהליך המודרניזציה מייצר "כיסים" חברתיים של אי־מודרניזציה, וזאת על מנת לקדם את מטרתיהם וצורכיהם של בעלי העוצמה בחברה. המזרחיות, או העדתיות, הוגדרה כאן כתופעת לוואי, ולא כדבר עצמו. במילים אחרות, הבעיה טמונה באופן שבו

3 ראו, למשל, כתביו של קרל פרנקשטיין מאותן שנים, וכן אצל אייזנשטדט עצמו, המצטט מחקרים שונים שנערכו בסוגיות אלה (להרחבה, ראו: Levy, 2002; Shenhav, 1999).

העדתיות נהפכת למכשיר בידי בעלי כוח, על מנת לשמר את כוחם. מרגע שנפתור את בעיית אי־השוויון (ביחסי הכוח), הבעיה העדתית תיעלם מעצמה. הדור השלישי, שאליו משתייך ספר זה ואשר ראשיתו במאמרה של אלה שוחט (Shohat, 1988), מוסיף ממד חשוב והכרחי לגישה הביקורתית שקדמה לו. ממד זה, המבוסס על ההכרה במבנה העוצמה של החברה הישראלית, מוגדר בספר כ"תשומת לב למיקומם של יצרני הידע", וחשיבותו בכך שהוא דוחה את אפשרות קיומן־מראש של הקטגוריות האתניות, ותובע דיון בתהליך הייצור של קטגוריות אלה. לפיכך, שני דורות המחקר הראשונים דומים זה לזה בהימנעותם מדיון בשאלת הגבולות של הקטגוריה האתנית ובתכניה, ובהבנתם את התיבות "מזרחים" ו"אשכנזים" כנתונות וידועות מראש. הדור השלישי, לעומתם, מסיט את הדגש לעבר תהליך האתניזציה ולעבר האופנים שבהם נוצרים הגבולות האתניים ומוגדרים התכנים של קטגוריות אלה. בהקשר זה, כאמור, הספר מהווה סיכום ביניים של המחקר המתפתח בעשור האחרון, ומציע מסגרת מושגית לפעולתו המחקרית של הדור השלישי ולתפיסתו את העדתיות לא כ"בעיה", אלא כמאפיין יסודי של מכלול יחסי הגומלין בין מדינה לחברה בישראל.

"מזרחים בישראל" בין מדינה לחברה

חשיבותו של הדיון בתמורות בדפוסי ההגדרה של העדתיות כ"בעיה" טמונה בהיבט הפוליטי של התאוריה החברתית. תאוריה חברתית, כותב ריימונד גויס (Geuss), היא "תאוריה על האמונות של סוכנים חברתיים ביחס לחברה, [והיא] עצמה אמונה כזאת". תאוריה חברתית־ביקורתית, בניגוד לתאוריה מדעית, "אינה מנבאת שוכנים חברתיים יאמצו את התאוריה כדי להבין את עצמם ולשנות את החברה, אלא דורשת מהם לאמץ תאוריה ביקורתית [...] ותובעת מהם לפעול על־פיה, כאשר תביעה זו מעוגנת בהכרח רציונלי" (Geuss, 1981, p. 57).

מודעותם של כותבי הספר לקשר בין תאוריה לפוליטיקה מאפשרת להם לאפיין את דורות המחקר השונים על־פי יחסם אל הקטגוריה האתנית כנתונה ואל האתניות (המזרחית, כמובן) כ"בעיה". הבעייתיות באופני ייצור הידע הקודמים היא בהתעלמות מתפקידם בעצם הגדרתם של אזרחים ממוצא מזרחי כ"בעיה". קריאה ביקורתית של אופני הייצור היא שמסבירה גם מדוע ה"בעיה" מעולם לא נפתרה.

"ההימנעות משאלות פוליטיות וערכיות", הם כותבים, "נעשית לעתים קרובות באמצעות קביעת קווי גבול מגדירים בין סוגי הידע ודרכי ייצורו." והם מוסיפים ואומרים כי פרקטיקות אקדמיות, כמו הפרקטיקות הביורוקרטיות, מכוננות את "המזרחי כאובייקט וממליצות על דרכי השימוש וההפעלה שלו" (ע' 288). לפיכך, בדורות הקודמים, הדיון במזרחיות או בעדתיות נותר מנותק מן ההקשרים האחרים שבהם מתנהלים ומתקיימים יחסי הכוח בחברה, כגון היחס אל המיעוט הערבי או אל מהגרי־עבודה (עובדים זרים). ההתעלמות מהאופן שבו מוגדרים גבולות הקטגוריה האתנית, כמו גם מהדרכים שבהן הקטגוריות הללו נטענות בתוכן (זה הקובע את אי־הרציונליות של ה"אתניים" בניגוד לרציונליות של "החברה"), לא זו בלבד שאפשרה את הניתוק הזה, אלא אף גרמה לדור הראשון ולדור השני לשגות בקריאת המציאות האתנית. הכישלון בחיזוי ובהבנת

התופעה של ש"ס הוא אופייני לגישות אלה. אם כן, מהו ההכרח הרציונלי המוצע בספר זה (ובמסגרת הדיון התאורטי של הדור השלישי בכלל), ומה יתרונו על השיח הסוציולוגי עד כה?

על מנת לדון בשאלה זו, הייתי רוצה להתייחס לסוגיה שהספר נמנע מהמסגרתה, לפחות בדיון התאורטי, הלא היא שאלת מקומה של המדינה בכינונה של האתניות. למרות ההתייחסות למנגנונים הביורוקרטיים של מפקד האוכלוסין (ע' 288-289), עמדת הפורום, בדומה לעמדתה של הגישה הביקורתית העכשווית בישראל, נותרה עמומה ביחס להגדרתה של המדינה ואופן תפקודה. אמנם התאוריה הביקורתית עברה כברת דרך ארוכה מאז הבחינה הסוציולוגיה הממסדית (כהגדרתו של רם, 1993) בין "עדות" לבין "החברה הישראלית". אך אף-על-פי שברור לה כי יש להכליל במסגרת הדיון את כל הקבוצות - אשכנזים, מזרחים, פלסטינים, נשים ומהגרי-עבודה, הגישה הביקורתית בכל זאת חסרה עדיין את המערכת המושגית שתאפשר דיון במגוון יחסי הגומלין בין הקבוצות הללו. לסיום, ברצוני להציע שמערכת מושגית זו טמונה בהגדרת תפקידה של המדינה בעיצוב החברה כ"חברה אתנית". ראוי להדגיש כי טענה זו נטועה במחקרים המופיעים בספר, ואבקש להדגים זאת באמצעות דיון קצר באחד מהם.

"מזרחים בישראל" בין עבר להווה

הטענה שהחברה הישראלית היא "חברה אתנית" מתייחסת לאופנים שבהם הקטגוריות האתניות מיוצרות באופן מתמיד כעיקרון המארגן של היחסים החברתיים, ובמיוחד של דפוס היחסים בין מדינה לחברה. במובן זה, האבחנה של הבעיה האתנית כבעיה תרבותית נהפכת לאידאולוגיה המנחה את יחסה של המדינה לחברה, כאשר היא משמשת כהצדקה לקיומם של יחסים חברתיים לא-שוויוניים בין קבוצות המזוהות כמוכחנות זו מזו על בסיס תרבותי מהותי. לפיכך, אי אפשר לראות באתניות, כפי שמציעות הגישות האחרות, בעיה של קבוצה זו או אחרת, ואי אפשר לפטור אותה בדרישה, הנדושה כל-כך בציבוריות הישראלית, לראות בה בעיה השייכת לעבר. כאשר מסיטים את נקודת המבט לעבר פרקטיקות ההתנהגות של המדינה עצמה, זו השולטת בהיבטים הקונקרטיים והסמליים של הגדרת הגבולות החברתיים הפנימיים והחיצוניים, אפשר לראות גם את הדמיון באופן הפעולה שלה כלפי קבוצות שונות הנדחקות לשוליים החברתיים. דוגמה טובה לכך הוא מאמרה של אדריאנה קמפ, "נדידת עמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספך הישראלי". מחקר זה, כמחקרים אחרים בספך, מדגיש את מרכזיותה של המדינה בייצור דפוס הפעולה לנוכח מי שהוא זר ל"חברה הישראלית". קמפ דנה בדפוס ההתנגדות שהתפתחו בקרב "מתישבים-מהגרים" במושבי עולים בעקבות מדיניות פיזור האוכלוסין וההתיישבות של המדינה, ובאופנים השונים שבהם ביקשה המדינה להילחם בתופעה של עזיבת המושבים. עם זאת, אין זה מאמר על "מזרחים נגד אשכנזים", אלא על יחסי כוח ושליטה הנובעים מהאינטרס של המדינה ליישב מהגרים חסרי משאבים וחסרי עוצמה פוליטית בספך הישראלי ולהופכם ל"חלוצים בעל כורחם", כפי שמנסח זאת האנתרופולוג אלכס וינגרוד.

כקורא, הטריד את מנוחתי דבר־מה שמעבר לסיפור ההיסטורי המרתק שקמפ מציגה. סיפור זה מוכר בחלקו, אם כי התיעוד העשיר מעורר שאלות (נוגות) ביחס למדיניות "הקליטה באמצעות המודרניזציה", ובמיוחד ביחס לשותפותם של אנתרופולוגים וסוציולוגים בניסוחה וביישומה. מנוחתי הוטרדה מן האמצעים שנקטה המדינה, באמצעות סוכניה הלא־רשמיים דווקא, כדי למנוע את הנטישה. כגון דיווחו של אחד מפעילי התרבות על התנגדותם של המתיישבים להחלטת הסוכנות להחתימם על כתב התחייבות שמטרתו למנוע מהם עזיבה (עמ' 36). מדריכים חקלאיים שימשו סוכנים של המדינה כאשר המתיישבים נדרשו להפקיד בידיהם את תעודות העולה, מה שמנע מהם תנועה חופשית והשתקעות במקום מגורים אחר. קואופרטיבים להובלה שותפו במעשה כאשר נדרשו לא להוביל את חפציהם של המתיישבים, ועל כך נוספה פעולתה של המשטרה, שהקימה מחסומי דרכים ושילחה אנשים ברגל לבתיהם (ע' 61-64). אין צורך בדמיון רב כדי לראות כיצד אמצעים אלה משמשים גם כיום לשם הטלת מגבלות על מי שהוא "לא משלנו", בין אם הוא פלסטיני או מהגר־עבודה. הישנות השימוש באמצעים אלה, במצבים שונים לכאורה, מלמדת כיצד המדינה ממשיכה ומייצרת את האתניזציה כפרקטיקה המציבה מולה קבוצות חברתיות ביחס דיפרנציאלי ובמסגרת של יחסים היררכיים בינן לבין עצמן.

לפיכך, הסיפור ההיסטורי במאמר זה (ובספר בכלל) הוא רק חלק מחשיבותו של הספר, שעיקרה, לטעמי, הוא בנקודת המבט התאורטית (זו המנוסחת וזו שטרם נוסחה) להבנת יחסי מדינה־חברה בישראל. המאמרים השונים בספר, גם אם אינם מנסחים זאת במפורש, מצביעים על ממשותה של המדינה, אשר באמצעות סוכניה הרשמיים והאחרים מוציאה לפועל מדיניות, שתוצאתה, גם אם לא הוגדרה כמכוונת לעבר קבוצה אתנית אחת או אחרת, היא יצירת פריפריה חברתית שהייתה למזרחית ואשר מהווה כיום בסיס תמיכה משמעותי בש"ס. מפלגה זו, שמקור כוחה בניסגיה של המדינה מהחברה, אינה מתעניינת במורכבות השיח התיאורטי סביב הזהות האתנית, אלא מקבעת זהות ספרדית מדומיינת, המחזקת את מגמות הכרסום באפשרות לדמוקרטיזציה של החברה והמדינה בישראל.

לסיים, מתבקשת גם הערה על המוצר המוגמר. נשאלת השאלה מדוע ספר זה לא זכה במפתח עניינים ראוי, ומדוע ברשימת המקורות (החשובה!) חסרים פריטים המופיעים בטקסט. מן הראוי שהספרות האקדמית בעברית תזכה ליחס נדיב יותר.

מקורות

שמיר, רונן ואבנון, דן (1999). מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית. בתוך: ע' אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל. ירושלים ותל־אביב: מכון ון־ליר והקיבוץ המאוחד.

רם, אורי (1993). החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל. בתוך: א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל־אביב: ברירות.

Geuss, Raymond (1981). *The Idea of a critical theory: Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge: CUP.

- Levy, Gal (2002). Ethnicity and education: Nation-building, state-formation, and the construction of the Israeli educational system. Unpublished doctoral dissertation, University of London.
- Kimmerling, Baruch (1992). Sociology, ideology, and nation-building: The Palestinians and their meaning in Israeli sociology. *American Sociological Review*, 57, 446–460.
- Shenhav, Yehouda (1999). The Jews of Iraq, Zionist ideology, and the property of the Palestinian refugees of 1948: An anomaly of national accounting. *International Journal of Middle East Studies*, 31, 605–630.